

על שורש נוסף לעוינות לאקדמיה או על ההשפעות של תת-ייצוג של קבוצות חברתיות באקדמיה

במאמר שפורסם באתר "העוקץ" באפריל 2014, דנתי בשורשי העוינות הציבורית לאקדמיה והבחנתי בין ארבעה גורמים, תוך שאני מתעלם בטעות מגורם נוסף שעליו נסוב המאמר הנוכחי. ארבעת הגורמים שמניתי הינם:

1. **האופי הדכאני של כל מערכת השכלה/חינוך:** להנחלת ידע וערכים (כולל ערכיים רציונליים) יש אספקט דכאני, אשר מעורר עוינות, אלא שבחשבון אחרון האספקט האמנציפטורי מכריע.
2. **התפקוד החברתי של מערכת השכלה/חינוך** (ובפרט זה הגבוה) **בשחזור ולגיטימציה של הסדר המעמדי הקיים:** ההשכלה משמשת מסווה לתהליך של שחזור המבנה המעמדי, אלא שתהליך זה והמבנה המעמדי המשוחזר אינו "אשמת" האקדמיה אלא אשמת המשטר המעמדי בו היא מצויה ולפיכך יש לנתב הביקורת כלפי המשטר (ולא כלפי האקדמיה שגם היא מנוצלת על ידי המשטר).
3. עוינות כלפי כל מוסד חברתי (למשל מערכת החינוך כולה או מערכת הבריאות כולה). העוינות הזאת היא פרי תעמולה אינטנסיבית של הכוחות הניאו-ליברלים, וצריך להתנגד לכל מופעה.
4. העוינות (המוצדקת) של אידאולוגיות אנטי-הומניסטיות לאקדמיה.

מה שחסר ברשימה הגורמים הנ"ל הוא **ההשפעה של תת-ייצוג של קבוצות וקטגוריות חברתיות מסוימות באקדמיה על האווירה באקדמיה ועל האופן שבו האקדמיה נחוות**. בישראל, הכוונה בעיקר לתת-הייצוג של פלסטינאים, מזרחים, ונשים (בעיקר בדיסציפלינות מסוימות). כפי שאפרט בהמשך, אני רואה את ההשפעה הזו כשונה מהותית מהעניין השני (ז"א התפקוד בשחזור הסדר החברתי), למרות שתת-הייצוג באקדמיה ובמקומות עתירי-סטטוס אחרים הינו חלק מן המבנה החברתי.

האבחנה שלי בין התפקוד החברתי (ז"א שחזור ולגיטימציה של הסדר החברתי) לבין המציאות הפנים-אקדמית (ז"א ההשפעה של תת-ייצוג על האווירה באקדמיה ועל הצורה בה היא נחוות) היא אבחנה בין תוצאה **כלל-חברתית** לבין תהליך **פנים-אקדמי**. תת-הייצוג מתבטא ומשפיע גם בצד הכלל-חברתי וגם בצד הפנים-אקדמי, אלא שהמשמעות שלו שונה בכל אחד מן הצדדים. האבחנה הנ"ל גם מקבילה לאבחנה בין תוכן (ז"א התכנים הנלמדים באקדמיה והשימוש בהם) לבין צורה (ז"א חווית השהייה והלימוד באקדמיה).

תת-הייצוג מנקודת מבט כלל-חברתית

מנקודת ראות כלל-חברתית, תת-הייצוג של קבוצות (ו/או קטגוריות) חברתיות באקדמיה משקף ומשכפל את הדיכוי של אותן קבוצות בסדר החברתי הקיים. בפרט, לטענתי, תת-הייצוג של פלסטינים ומזרחים באקדמיה הישראלית הוא **בעיקרו תוצר של הזנחה מדינתית של הישועים והשכונות שבהם מרוכזות קבוצות אלו (להלן: הפריפריה החברתית)**. ההזנחה הזו באה לידי ביטוי גם בתת-ההשקעה בחינוך ובהשכלה (הטרומ-אקדמית) ויש לה השלכות חמורות על כל מסלול החיים של ילידי הפריפריה, כאשר תת-הייצוג באקדמיה היא רק נגזרת אחת של התופעה הכללית. מצד שני, תת-הייצוג של ילידי הפריפריה באקדמיה תורם לשכפול המעמד הנמוך של הפריפריה (ז"א תורם להעתקת אי-השוויון לדור הבא, ובכך להנצחתו).

בנקודה זאת אפשר לשאול מה תרומת האקדמיה לתהליך השכפול החברתי. כפי שרמזתי לעיל, אני סבור שההזנחה המדינתית של הפריפריה, ובפרט של מערכת החינוך בה, היא **הגורם הראשי** למעמד הנמוך של הפריפריה. מדובר בגורם בעל עוצמה רבה שיכול להסביר את תת-הייצוג באקדמיה (גם ללא הנחה שהאקדמיה עצמה תורמת לכך): הרי לא יתכן שלהזנחה זאת לא תהא השפעה משמעותית על רמת ההשכלה הממוצעת (והיחסית) של בוגרי מערכת החינוך בפריפריה ועל יכולתם הממוצעת להתקבל ולהצליח בלימודים אקדמיים. את הדיון בשאלה האם האקדמיה עצמה תורמת **משמעותית לקיום** תת-הייצוג הנ"ל ומה היא יכולה לעשות על מנת לצמצמו – אני דוחה לשלב מאוחר יותר.

בחינת תת-הייצוג מנקודת מבט כלל-חברתית כלולה בדיון על התפקיד החברתי של האקדמיה (בשחזור הסדר המעמדי) שנערך במאמרי מלפני שנה, אלא שהדבר לא נאמר במפורש במאמר הנ"ל. שתי הפסקאות הקודמות מפרטות את כוונתי המקורית, ואני מתכוון להרחיב את הדיון בעניין זה בהמשך. אך לפני כן, אני מבקש לדון בבעיית התת-ייצוג מנקודת מבט אחרת: נקודת מבט פנימית לאקדמיה.

תת-הייצוג מנקודת מבט פנים-אקדמית

מה שהיה חסר במאמרי המקורי הוא התייחסות לכך שתת-הייצוג של קבוצות חברתיות (ו/או קטגוריות) מסוימות באקדמיה משפיעה על החוויה של חברי אותן קבוצות אשר לומדים (או עובדים) באקדמיה. בפרט, תת-הייצוג של פלסטינאים, מזרחים, ונשים באקדמיה הישראלית "צובע" אותה כמקום יהודי, אשכנזי, וגברי (בעיקר בדיסציפלינות מסוימות). מי שאינו משייך לקבוצה "ההגמונית (באקדמיה)" הזו, עלול להרגיש מודר ו/או לא שייך. דברים אלו חלים גם על מי שמסתכל על האקדמיה מבחוץ, אלא שהחוויה הזאת קשה יותר למי ששוהה באקדמיה זמן ממושך כסטודנט או כעובד (אקדמי או מנהלי).

האספקט הדרמטי ביותר של הקושי הנ"ל ידוע בסוציולוגיה בשם "סיכון הדעות הקדומות" (Stereotype threat). הכוונה היא לחשש של חברי קבוצות שיש כלפיהן דעות קדומות סטראוטיפיות להיכשל בהתנהגות אשר מאוששת כביכול את אותן דעות קדומות. כל מי שלומד חומר חדש מסתכן באי-הבנתו וכל מי שעומד למבחן מסתכן בכישלון, אלא שלגבי חברי אותן קבוצות מדובר בסיכון גדול יותר משום שהוא מתייחס לסכנת ביזוי של רכיב מרכזי בזהותם. מחקרים רבים הוכיחו שבמצב של סיכון כזה חלה ירידה משמעותית בביצועים של משימות שלגביהן מתקיימות דעות קדומות סטראוטיפיות, עקב החרדה שהסיכון הזה מייצר.

סיכון הדעות הקדומות הוא רק קושי פוטנציאלי אחד, אם כי דרמטי, שמעיב על החוויה האקדמית של חברי קבוצות הסובלות מתת-ייצוג באקדמיה. קושי פוטנציאלי אחר טמון בעצם תחושת אי-שייכות כשלעצמה, משום שהזדהות עם הקהילה המלמדת והלומדת הינה משאב פסיכולוגי חשוב בתהליך הלמידה שהינו תהליך תובעני למדי. עד כאן ניתחת רק את מכשולי הלמידה שעלולים להיווצר אצל יחידים בשל תת-הייצוג של הקבוצות החברתיות אליהן הם שייכים, אבל בנוסף לכך תתכן גם פגיעה בחוויה החברתית (הסטודנטאית) שמקורה באותה תחושה של אי-שייכות.

האמור לעיל ממחיש את הבעייתיות של תת-ייצוג באקדמיה לגבי פלסטינאים, מזרחים, נשים ודתיים (באותם מוסדות בהם הם תת-מיוצגים). נראה לי שסיכון הדעות הקדומות חמור פחות לגבי דתיים משום שהדעות הקדומות הסטראוטיפיות לגביהם לא מתייחסות לחולשה אינטלקטואלית. כנראה שהבעיה קשה ביותר ביחס לפלסטינאים, אלא שבעיה זאת פעוטה ביחס לבעיות אחרות איתן הם נאלצים להתמודד בזירה הציבורית (ע"ע האפליה המדינית, ההדרה הציבורית, והגזענות). אצל הנשים הבעייתיות קשה בעיקר בדיסציפלינות מסוימות, כך שיתכן שהמזרחים הם הסובלים ביותר (לפחות בין היהודים) מההשפעה של תת-הייצוג על החוויה האקדמית שלהם.

אני מבקש להגדיש שההתמקדות שלי בהשפעת התת-ייצוג על חווית הלימודים האקדמיים אינה באה לכפור בהשפעת התת-ייצוג על שחזור הסדר החברתי הקיים והנצחת הדיכוי, אותה סקרתי בפרק על נקודת המבט הכלל-חברתית. כוונתי לומר שבנוסף למה שנאמר שם, יש השפעה פנים-אקדמית אשר עליה אני מתמקד כאן.

על המדידה והתחושה של תת-ייצוג

מעניין לציין שנושא תת-הייצוג של המזרחים באקדמיה הינו חמקמק יותר מתת-הייצוג של הקבוצות והקטגוריות החברתיות האחרות, משום שהגדרת המזרחים היא בעייתית יותר. ברור שמדובר בתת-ייצוג, ביחס לכל הגדרה סבירה, אך קביעה זו אינה מיתרת את השאלה מהי ההגדרה הנכונה. נראה לי שההגדרה הנכונה לדיון בתת-ייצוג והשפעותיו היא סובייקטיבית ולא אובייקטיבית: היא משלבת את התודעה העצמית של האדם עם הצורה בה הוא חושב שהוא נתפס על ידי אחרים. אלא שהגדרה זאת חושפת את הקושי היחסי של אומדן של רמת הייצוג: הרבה יותר קל לאמוד את אחוזו הנשים בקבוצה מסוימת מאשר את מספר המזרחים בקבוצה זו.

שאלה נוספת שעולה בהקשר של תת-ייצוג של קבוצות וקטגוריות חברתיות היא ההשפעה שלה על החוויה של התת-מיוצג. נראה לי שההשפעה תלויה באופי הקבוצה או הקטגוריה החברתית ובאופי הדעות הקדומות הקשורות לקבוצה או לקטגוריה הזאת. כפי שציינתי לעיל, סיכון הדעות הקדומות מתייחס בעיקר לדעות קדומות על יכולת אינטלקטואלית, אך אספקטים אחרים של חווית התת-ייצוג יכולים להתקיים גם במקרים אחרים. לדוגמה, המסרים הסמויים כאילו ההשכלה הינה כביכול עניין "מערבי" (ולפיכך, כביכול, "אשכנזי") מציבים את המזרחי ואת הפלסטינאי בעמדת "לא שייך" (במידה שהמזרחיות/פלסטינאיות היא רכיב משמעותי בזהות העצמית שלו). מיותר לציין שסיכון הדעות הקדומות ותחושת החוסר שייכות אינן אשמתו של הקורבן, אלא תגובה נורמלית למצב חברתי מסוים.

מקורות תת-הייצוג ומה ניתן לעשות בעניין זה

כפי שטענתי בפרק על נקודת המבט הכלל-חברתית, לדעתי **הגורם הראשי** לתת-הייצוג של הפריפריה החברתית באקדמיה הוא ההזנחה המדינתית של הפריפריה, ובפרט של מערכת החינוך בה. ההזנחה הזאת גורמת ישירות ליצירת פער גדול בין רמת ההשכלה הממוצעת של בוגרי מערכת החינוך בפריפריה לעומת בוגרי מערכת החינוך באזורים מבוססים כלכלית ו/או מעודפים לאומית. בפרט, הפער הזה פוגע בסיכויים של ילידי הפריפריה להתקבל ולהצליח בלימודים אקדמיים. לפיכך, לדעתי, תיקון מהותי של תת-הייצוג של הפריפריה החברתית באקדמיה כרוך (באופן דו-כיווני) בשינוי רדיקאלי של יחסה של המדינה לפריפריה (ז"א מעבר מהזנחה ואפילו דיכוי להשקעה וטיפוח). לדעתי, גם צמצום לא זניח ברמת תת-הייצוג כרוכה בצמצום ההזנחה והדיכוי המדינתי.

עדיין, ראוי לשאול האם האקדמיה עצמה תורמת לקיום תת-הייצוג הנ"ל ומה היא יכולה לעשות על מנת לצמצמו. לדעתי, האקדמיה לא תורמת משמעותית להיווצרות תת-הייצוג הנ"ל, ראשית מן הסיבה הטריטוריאלית שההזנחה המדינתית היא כל כך משמעותית שאין כמעט מקום "לעזור לה" במשימה של נחשול הפריפריה ושימור תת-הייצוג שלה באקדמיה. שנית, מהיכרותי את האקדמיה **בעידן הנוכחי**, נראה לי שיש בה רק שאריות מועטות להעדפה של גברים אשכנזים ואלו באות לידי ביטוי בעיקר ברמה האישית (של העדפה בלתי-מוצדקת של מקורבים). הדור הנוכחי של בני חמישים ושישים נראה לי די חופשי מדעות קדומות ומודע לאי-הצדק החברתי שבא לידי ביטוי בתת-הייצוג של הפריפריה באקדמיה. בפרט, רבים מהם (אולי לא רוב) סבורים שיש מקום להעדפה מתקנת של תוצאות ההזנחה המדינתית של הפריפריה.

עניין זה מוביל אותי לשאלת ההעדפה המתקנת. אני מבחין בין העדפה מתקנת ברמת הקבלה ללימודי תואר ראשון, שהיא הרמה הנמוכה ביותר בה האקדמיה יכולה להתערב, לבין העדפה מתקנת ברמות גבוהות יותר ובפרט ברמת השכירה של חברי סגל. בעיני, המטרות המוצדקות של העדפה מתקנת הן שינוי חברתי ופיצוי המנוחשלים, ועמדותיי ביחס להעדפה מתקנת נגזרות ממטרות אלו. אני מתייחס כאן להעדפה מתקנת **משמעותית**, משום שברור שבמקרה של (כמעט) שוויון בכישרונות ו/או בהישגים ראוי להעדיף את הקורבן של דיכוי ו/או הזנחה חברתית.

- העדפה מתקנת משמעותית בעת הקבלה לתואר ראשון: אני בעד העדפה כזאת בתנאי שהיא תלווה בתכנית סיוע כלכלית, אקדמית וחברתית במהלך הלימודים. סיוע כזה חיוני על מנת לסגור את הפערים הכלכליים, האקדמיים והחברתיים בין המתקבלים בזכות העדפה מתקנת ובין שאר הסטודנטים. אכן, מדובר בפערים ממוצעים ויתכן שלא כל המתקבלים בזכות העדפה מתקנת סובלים מהם, אבל נראה לי שרובם כן סובלים מן הפערים וזקוקים לסיוע בסגירתם. ללא סיוע כזה, הם יופקרו שוב להתמודדות "בתנאים שווים" עם אחרים אשר נהנים מיתרון מקדמי בתמיכה כלכלית, ברקע אקדמי, ובקשרים חברתיים. התמודדות כזאת תוביל בדרך כלל לכישלון, על משמעותו החומרית והנפשית הקשה.
- להרבה מוסדות אקדמיים יש **כיום** תכניות של העדפה מתקנת מלוות בסיוע מן הסוג הנ"ל, אלא שהיקפן אינו גדול מספיק (הן מבחינת מספר הסטודנטים והן מבחינת היקף הסיוע הניתן להם). תכנית בהיקף ראוי, תדרוש הקצאה משמעותית של משאבים, בעיקר משום שאני מדבר על סיוע משמעותי ולא על מראית עין של סיוע. להערכתי, עלות תכנית כזו תהא בסדר גודל של אחוזים בודדים מתקציב כל מוסד. הסכום הזה אינו בשמיים,

- אבל זה סכום שהמוסדות האקדמיים, אשר נמצאים כבר שני עשורים במחנק תקציבי, יתקשו מאוד להקצות. דרושה כאן עזרה מדינית, מה שמחזיר אותנו לזירה הכלל-חברתית.
- העדפה מתקנת משמעותית בעת שכירת חברי סגל: אני מתנגד למדיניות כזאת מכמה טעמים. ראשית, אני סבור שהתועלת הכלל-חברתית שלה נמוכה יחסית, בעוד שהנזק שלה למערכת האקדמית הוא גדול משום שאתוס המצוינות מרכזי למערכת הזו (ראו בהמשך). שנית, אני חושש שמדיניות כזאת עלולה להכתיב את כל מי שיישכר במסגרתה ואפילו את מי שרק יחשדו בו שנשכר במסגרתה. בשל המרכזיות של אתוס המצוינות, מדובר כאן בכתם מאוד משמעותי: בחשבון אחרון לא ברור אם שכירה "מוכתמת" כזאת תועיל או תזיק לאדם עצמו ולמטרה הכלל-חברתית.
- (מכיוון שמושג ה"מצוינות" שימשה ומשמשת ככסות לפרקטיקות מדירות, חשוב להדגיש שכוונתי כאן למצוינות של ממש אשר משמעותה הינה הרמה הגבוהה ביותר של איכות. בהקשר האקדמי מדובר ברמה הגבוהה ביותר של איכות מחקר והבנה. כפירה במושג המצוינות עצמו, להבדיל מהתנגדות לשימוש הנלוו במושג זה, פירושה כפירה בקיום של דרגות שונות של איכות. בהקשר האקדמי, האיכות חשובה עוד יותר מאשר בהקשרים אחרים משום שמדובר במערכת ששיפור מתמיד של איכות היא מטרה מהותית לקיומה.)

עד כה התייחסתי לשאלת הת-ייצוג של הפריפריה החברתית. ביחס לת-הייצוג של נשים, הרי שמקורו אינו בפריפריאליות חברתית אלא באופי ה"ממוגדר" של החברה ובאופן החיברות (סוציאליזציה) ה"ממוגדר" שלה. מדובר, אם כן, בגורמים שונים, אשר פועלים בעיקר לגבי דיסציפלינות מסוימות אשר נתפסות כ"גבריות". למרות זאת, ההשפעות של ת-הייצוג על החוויה הפנים-אקדמית (של נשים בעיקר בדיסציפלינות מסוימות) הינן די דומות. גם כאן, שינוי משמעותי כרוך באופן הדוק בשינוי כלל חברתי. וגם כאן, יש מקום צר לניסיונות של האקדמיה עצמה לצמצם את ת-הייצוג באמצעות העדפה מתקנת, בכפוף להסתייגות שהבעתי לעיל (מלבד העובדה שהפערים הכלכליים אינם רלוונטיים כאן).

לדעתי, סיכון הדעות הקדומות ותחושת האי-שייכות נובעים בעיקר מדעות קדומות הנפוצות בחברה אשר משוקפות בת-הייצוג הקיים באקדמיה. אלא שלסגל הקבוע באקדמיה יש השפעה על האווירה בכיתות הלימוד ובפרט על המידה שהדעות הקדומות הללו מחוזקות או מוחלשות. שאלה רלוונטית היא האם הם מתנהגים כאילו היו "בעלי הבית" או שהם מפנימים ומקרינים הבנה שהם משרתים את כלל ציבור הסטודנטים. (כמובן שהשירות שאני מדבר עליו הוא שירות הסטודנטים על פי מיטב הבנתם של המרצים ולא על פי מיטב הבנתם של "קברניטי המשק" או הממשלה.) ההבנה הזאת כרוכה באופן הדוק במהות האקדמיה, והסטיות הקיימות ממנה הם סטיות של מן החזון של האקדמיה. יש לבקר את האקדמיה על הסטיות הללו ולדרוש שהיא תהא נאמנה לחזונה.

עוינות לאקדמיה

בהקשר של המאמר הקודם שלי ("על שורשי העוינות לאקדמיה") עולה השאלה אם ניתוח ת-הייצוג מנקודת מבט פנים-אקדמית מצדיק עוינות לאקדמיה. לדעתי התשובה שלילית, הן משום שהאקדמיה אינה הגורם הראשי לת-הייצוג הזה והן משום שהפעולה הפוליטית הנכונה היא תביעת בעלות על האקדמיה ולא התנערות ממנה ו/או ויתור עליה. התנערות מן האקדמיה היא הנצחה והחרפה של תחושת האי-שייכות לאקדמיה. מדובר בקבלה מרצון (ולו מתוך תחושת מרד) של הדרה אשר נכפתה על ידי הסדר החברתי. ויתור על האקדמיה היא ויתור על משאב של כוח, על מוסד שנושא פוטנציאל של שחרור, ועל מקור של עושר אנושי, כל זאת בחברה שאין בה הרבה משאבים, מוסדות ומקורות כאלו.

סיכום והתייחסות למאמר הקודם

מאמרי הקודם ("על שורשי העוינות לאקדמיה") לוקה בשני חסרים משמעותיים. ראשית, הוא אינו מתייחס כלל להשפעת ת-הייצוג על האווירה באקדמיה ("ז"א ל"נקודת המבט הפנים-אקדמית"), ושנית הוא מתייחס רק במובלע להשפעת ת-הייצוג על התפקיד החברתי של האקדמיה (בשחזור הסדר המעמדי). המאמר הנוכחי מבהיר שאני רואה בת-הייצוג של קבוצות חברתיות באקדמיה חלק ממנגנון אשר משחזר את דיכוי של אותן קבוצות בחברה, ומוסיף על כך את ההבנה שלת-הייצוג הזה יש גם השלכות משמעותיות על חוויה הלמידה באקדמיה. אני דבק בדעתי שלפיה

המקור הראשי של תת-ייצוג הוא בגורמים מדינתיים וחברתיים חוץ-אקדמיים, ובדעה שלנוכח פעולת גורמים רבי-כוח שכאלה אפשרות ההשפעה של האקדמיה (לשלילה או לחיוב) הינה מצומצמת. למרות זאת, נראה לי שהאקדמיה לא עושה מספיק לצמצום תת-הייצוג ולמאבק בהשפעותיו, ושעשייה בכיוון זה שלובה בנאמנות למהות ולחזון של האקדמיה. אכן, זאת סיבה נוספת למאבק על נאמנות האקדמיה למהותה.

עודד גולדרייך הוא פרופסור למדעי המחשב במכון וייצמן למדע וחבר הפורום להגנת ההשכלה הציבורית.